

कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ? कवितामा साइबर संस्कृति

डा. शंकरप्रसाद गैरे*

Email: gaireshankar2012@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख गोविन्दराज भट्टराईको 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' कविताको विश्लेषणमा आधारित छ । यस लेखमा वर्तमान समयमा मान्छे यन्त्रबाट परिचालित हुँदै गएको अवस्थामा गोविन्दराज भट्टराईद्वारा लेखिएको यस कविताले वर्तमान अवस्थामा मान्छे यन्त्रचालित हुँदै गैरहेको अवस्थालाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ भन्ने विषयलाई केन्द्रमा राखेर कविताको विश्लेषण गरिएको छ । पछिल्लो समयलाई उत्तर आधुनिक युग भनिन्छ । विज्ञानको चरम विकासले मान्छेको स्वभाव, संस्कारमै परिवर्तन ल्याएको छ । मान्छे आधा मान्छे र आधा यन्त्र बनेको छ । उसमा मानवीय संवेदना मर्दै गएको छ । अर्कातर्फ यन्त्रनै आधा मानव भैदिएको छ । यसले गर्दा मान्छे मान्छेबाट टाढिँदै गएको छ भने यन्त्रसँग आत्मीय बन्दै गैरहेको छ भन्ने भावलाई प्रस्तुत गरिएको यस कवितामा साइबर संस्कृति र सभ्यताको नकारात्मक पक्षलाई कसरी उठाइएको छ र साइबरले मान्छेमान्छेबीचको सम्बन्धमा कसरी दुरी सिर्जना गर्दै गएको छ भन्ने समस्यामा केन्द्रित रहेर साइबर साहित्यको सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा यस कविताको विश्लेषण गरी प्रस्तुत शोध्य लेखमा कवितामा प्रयुक्त साइबर संस्कृति र त्यसले सिर्जना गरेको सभ्यतालाई सैद्धान्तिक पर्याधारका दृष्टिबाट पुष्टि गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : यन्त्रमानव, यान्त्रिक जीवन, यान्त्रीकरण, साइबर सभ्यता, साइबर सिर्जना ।

विषयपरिचय

नेपाली साहित्यका बहुविधामा स्थापित साहित्यकार गोविन्दराज भट्टराईको 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' कविता पछिल्लो प्रकाशित कवितासङ्ग्रह *भूकम्प प्रार्थना*मा समाविष्ट कविता हो । भट्टराई त्रिभुवन विश्वविद्यालयका सेवानिवृत्त प्राध्यापक हुन् । उनले मूलतः समालोचनाका क्षेत्रमा उत्तरआधुनिक बहुलवादी चिन्तनको प्रचारप्रसारमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको मानिन्छ । उनी उपन्यासकार, कवि, समालोचक र निबन्धकार हुन् । करिब चार दर्जन कृतिका लेखक भट्टराई पछिल्लो समयमा समालोचनाका साथै विशेषतः कविता विधामा सक्रिय छन् । उनले स्कूल पढ्दादेखि नै कविता लेख्न थालेको देखिन्छ । भट्टराई २०३० को दशकबाट कविता लेखनमा विशेष सक्रिय भएको पाइन्छ । पहिलो चरणमा अत्यधिक कविता रचना गरेका भट्टराईले दुई दशकसम्म रचना गरेका कविताहरू प्रकाशित गरेनन् । २०७१ सालमा उनको पहिलो कवितासङ्ग्रह *एक कल्प* प्रकाशित भयो भने २०७७ सालमा उनको दोस्रो कवितासङ्ग्रह *भूकम्प प्रार्थना* प्रकाशित भएको छ । उनका एक नेपालीमा र तीन अंग्रेजी भाषामा लेखिएका कवितासङ्ग्रह प्रकाशनको प्रक्रियामा छन् ।

कक्षा दश पढ्दैगर्दादेखि कविता लेख्ने अभ्यासको आरम्भ गरेका भट्टराईले आफ्नो कविता अभ्यासका विषयमा भनेका छन् : "भापाको घैलाडुवा हाइस्कूलबाट निस्कदा एक डायरी कविता लिएर हिँडेको हुँ । त्यहाँदेखि यता विश्वविद्यालय डिग्री पूरा गरुञ्जेल रचेका तीन डायरी कविता लुकाइराखेको छु" (*भूकम्प प्रार्थना*, भूमिका) । साहित्यिक जीवनको पछिल्लो समयका कविताहरूको प्रकाशनलाई विशेष प्राथमिकता दिइरहेका

भट्टराईले २०७२ सालमा पटकपटक गएको भूकम्प, त्यसबाट प्रभावित जनजीवन र त्यस समयमा भूकम्पलाई विम्ब र प्रतीक बनाएर लेखिएका कविताहरूको सँगालोको रूपमा *भूकम्प प्रार्थना* कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहभित्र केही लामा आकारका १८ वटा कविताहरू समाविष्ट छन् । यसमा २०७२ साल वैशाख २२ गतेदेखि साउन ९ गतेसम्म लेखिएका कविताहरू समाविष्ट छन् । प्रत्येक कविताको अन्त्यमा रचनासमय र सन्दर्भ (रचनागर्भ) समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका १८ वटा कविताहरूमध्ये अन्तिम कविताका रूपमा २०७२ साउन ९ गते लेखिएको 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' शीर्षकको कविता समाविष्ट छ । यस कविताले वर्तमान समयमा मान्छेहरूबीचको आत्मीयता घट्दै गएको कुरालाई प्रस्तुत गर्दै यसमा मूलतः मान्छेको यान्त्रिक व्यस्तता प्रमुख कारण भएको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । यहाँ उपरोक्त कवितालाई साइबर सभ्यताका सापेक्षमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा नेपाली साहित्यमा उपन्यासकार, कवि, समालोचक, निबन्धकारको रूपमा विशिष्ट पहिचान बनाएका साहित्यकार गोविन्दराज भट्टराईद्वारा लेखिएको 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' कवितामा साइबर संस्कृति र सभ्यताको केकस्तो स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ र त्यसलाई साइबर समालोचनाका सैद्धान्तिक पर्याधारका सापेक्षतामा कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ? भन्ने समस्यामूलक प्रश्नमा केन्द्रित रहेर अनुसन्धान कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ ।

उद्देश्यकथन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा उपर्युक्त समस्यामूलक प्रश्नमा केन्द्रित रहेर उत्तरआधुनिक बहुलवादी साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा देखापरेको साइबर साहित्य र समालोचनाका सापेक्षतामा गोविन्दराज भट्टराईको 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' कविताको विश्लेषण गरी कवितामा प्रयुक्त साइबर संस्कृति र त्यसले सिर्जना गरेको सभ्यताको विश्लेषणात्मक तथ्य निरूपण गर्नु नै प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख मूलतः सैद्धान्तिक विश्लेषणमा आधारित छ । यस लेखलाई अध्ययन विश्लेषण गरी सुसम्पन्न गर्न द्वितीय स्रोतान्तर्गतका सामग्रीहरू उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनको प्रमुख स्रोत पुस्तकालय हो भने अध्ययनको प्रमुख स्रोत सामग्री गोविन्दराज भट्टराईद्वारा लिखित 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' कविता हो । यस कवितालाई साइबर समालोचनाको सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएकोले सिद्धान्त निर्माणका निम्ति सैद्धान्तिक समालोचनाका सन्दर्भसामग्रीहरू उपयोग गरिएको छ । यसप्रकार द्वितीय स्रोतका सामग्री उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधिको उपयोग गरी अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याइएको छ ।

साइबर संस्कृति र साहित्यसिद्धान्त

विज्ञानले सूचना प्रविधिका क्षेत्रमा उत्तरोत्तर प्रगति गर्दै गएपछि त्यसको प्रभाव मानवसभ्यताका हरेक क्षेत्रमा परेको देखिन्छ । विशेषतः रेडियो, टेलिभिजन, क्यासेट, मोबाइल, भिडियो, सिनेमाघर, टेलिफोन, कम्प्युटर, नेट, बेवसाइड, फेसबुकजस्ता सञ्चारका साधनहरूको विकासले एकातिर विश्वको भूगोललाई साँघुरो बनाएर एक ठाउँको सूचना अर्को ठाउँमा पुऱ्याउन अत्यन्त सहज भएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ यसको प्रभावले मान्छेको जीवनशैलीमा नै परिवर्तन भएको पाइन्छ । साइबरको विकासले मान्छेको जीवनमा आएको परिवर्तन नै साइबर सभ्यता हो । साइबर संस्कृति र सभ्यताको विकासले साहित्यमा परेको प्रभावलाई साइबर साहित्य भनिन्छ ।

साइबर अंग्रेजी शब्द हो । विद्युतीय सूचना सञ्जालको विकास भएपछि त्यसको असर समाजका हरेक क्षेत्रमा परेजस्तैगरी साहित्यमा पनि पन्यो र साइबर साहित्यको विकास भयो (पौड्याल, २०७०, पृ. १४३) । मूलतः टेलिभिजन तथा कम्प्युटर प्रविधिको विकाससँगै नेट, इन्टरनेट हुँदै ल्यापटप, आइप्याड, स्मार्टफोनजस्ता प्रविधिमा विश्वजगतको सहज पहुँच पुगेपछि, र फेसबुक, म्यासेन्जर, ट्वीटर जस्ता सफ्टवेयरहरूले विश्वलाई नै साँघुरो पारेको परिप्रेक्षमा क्रमशः सर्जकहरू पनि त्यसको प्रयोगमा रमाउन थालेको (गैरे, २०७४, पृष्ठ उल्लेख नभएको) पाइन्छ । साइबर साहित्य कुनै दर्शन, विचार वा चिन्तनबाट प्रभावित लेखन होइन । यो प्रविधिको विकासले मानवजीवनमा पारेको प्रत्यक्ष प्रभाव र त्यसबाट सिर्जना भएको परिवर्तनसँग यसको सम्बन्ध देखिन्छ (अधिकारी, २०७४, पृ. ३) । साइबर सभ्यताको विकाससँगै मान्छेमान्छेबीचमा आत्मीयता कमजोर हुँदै गइरहेको छ भने मान्छेको निकटता, सम्बन्ध र आत्मीयता यन्त्रसँग बढ्दै गइरहेको छ । आजको युगमा मान्छे बरु मान्छेबिना रहन सक्ला तर मोबाइल, कम्प्युटरजस्ता यन्त्रको अभावमा ऊ आफ्नो जीवनको कल्पना गर्दा पनि डराउँछ । यसरी मान्छेले आफूभित्र यन्त्रशक्ति भर्दैछ र आफूलाई यान्त्रीकरण गर्दैछ । ऊ आधा मान्छे र आधा यन्त्र बन्दैछ । मान्छेले नै यन्त्रलाई पनि मान्छेमा रूपान्तरण गरिसकेको अवस्था छ (भट्टराई, २०६४, पृ. ९९) । यसप्रकार आजको समाज, आजको युग यन्त्रबाट परिचालित हुन थालेको छ । यस्तो अवस्थालाई साइबर सभ्यता भनिन्छ भने त्यही साइबर सभ्यतालाई विषय वा माध्यम बनाएर लेखिने सिर्जनालाई साइबर सिर्जना वा साइबर साहित्य भनिन्छ । साइबर समालोचनाले साहित्यमा अभिव्यक्त वा प्रयुक्त साइबरको प्रभाव वा विषयलाई नै विश्लेषण वा अध्ययनको विषय बनाउँछ ।

‘कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?’ कविताको विश्लेषण

‘कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?’ कविता गोविन्दराज भट्टराईको दोस्रो कवितासङ्ग्रह *भूकम्प प्रार्थना*मा समाविष्ट अन्तिम कविता हो । गद्य लयमा रचिएको यो कविता गहन बिम्ब र प्रतीक योजनायुक्त कविता हो । यो कविता २०७२ साउन ९ गते रचना गरिएको हो र सर्वप्रथम *अक्षरमार्ग*को २०७२ श्रावण-असोज अङ्कमा प्रकाशित भएको हो (भट्टराई, २०७७, पृ. ११०) । साना ठूला ९ अनुच्छेदको संरचना रहेको यो कविता मध्यम आकारको देखिन्छ । यसमा दुई अक्षरदेखि १८ अक्षरसम्मका पंक्तिसंरचना रहेका छन् ।

कवि प्रौढोक्ति कथन ढाँचाको प्रयोग गरी लेखिएको यस कवितामा कविले प्रयोग गरेका पात्रहरू पनि आफ्नै परिवारका पात्र हुन् । कविले अंजना, ऋचा, सेवा जस्ता पात्रको नाम लिएका छन् । सेवा र ऋचालाई छोरी नै भनिएको छ भने अंजना कवि पत्नीकै वास्तविक नाम हो । कवितामा उल्लेख गरिएका विविध सन्दर्भहरूले परिवारको प्राज्ञिक कर्मतर्फ सङ्केत गर्दछ । स्वयं कवि परिवार पनि प्राज्ञिक हुनुले यो कविता कविको अनुभूति नभएर अनुभवजन्य भावाभिव्यक्तिको कवितात्मक प्रस्तुति हो भन्ने देखिन्छ । कविले आफ्नो अनुभवलाई कवित्व शक्तिका माध्यमबाट साधारणीकृत तुल्याएर शाश्वत र सार्वभौम वर्तमान मानव जीवनको अभिव्यक्ति तुल्याएका छन् । आम मान्छेको जीवनको भावना र अभिव्यक्तिका रूपमा यो कविता प्रस्तुत भएको छ ।

पछिल्लो समयमा मान्छेको जीवनचर्या व्यस्त हुँदै गैरहेको छ । त्यस प्रकारको व्यस्तताले प्राज्ञिक मान्छेलाई एकातिर दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, वार्षिक आदि तालिकामा ढालिदिएको छ भने अर्कोतर्फ मान्छेले मैले आज यति गरिसक्नुछ’बाट ‘मेरो एकवर्षको कार्यतालिका यो हो’मा अनुबन्धित बनेको छ । एउटै परिवारभित्रका हरेक सदस्यका कार्य, उद्देश्य, मार्ग र तालिका भिन्न छन् । उनीहरूका कार्यशैली भिन्न छन्; जसले गर्दा एक अर्कामा, एकआपसमा सहकार्य र सल्लाहको सम्भावना न्यून छ । यही न्यून सहकार्यले हरेक व्यक्तिलाई वैयक्तिक बनाइरहेको सन्दर्भलाई कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् । मान्छेसँग एक आपसमा दुःखसुख साट्टने फुर्सद छैन । परिवारभित्रै पारिवारिक वातावरण छैन । हरेक व्यक्ति आआफ्ना कोठामा, आआफ्नै काममा व्यस्त छन् । कसैलाई अर्कोको विषयमा सोच्ने, बुझ्ने अरुसँग बोल्ने फुर्सद छैन । यस्तो यान्त्रिक जीवनप्रतिको असन्तुष्टि कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

परिवारभक्तिको एउटा सदस्य अर्को सदस्यसँग टाढा छ । उसको निकटतम साथी भनेकै यन्त्र मात्र छ, कम्प्युटर छ । ऊ त्यसैमा व्यस्त छ, त्यसैलाई माध्यम बनाएर आफ्ना सारा उद्देश्य प्राप्तमा लागेको छ । हिँजका दिनमा सबै सदस्य विहानको खानापछि सँगै आआफ्नो काममा निस्कने र साँझ सँगै घर फर्कने, साँझ विहान सबै सँगै घरको काममा संलग्न हुने, विदाका दिन जीवनका दुःखसुख सुन्नेसुनाउने परम्परा, संस्कार र सभ्यताबाट परिवर्तित हुँदै आजको युगमा आइपुग्दा मान्छेलाई विदाको दिनमा समेत फुर्सद छैन । एकअर्काको ध्यान छैन, ख्याल छैन । आखिर मान्छेलाई यतिविघ्न वैयक्तिक केले बनायो भन्ने विषय नै प्रस्तुत 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' कविताको कथ्य विषय हो ।

जीवनको बेफुर्सदिलो यान्त्रिक जीवनको भागदौडबाट दिक्क भएको एक पारिवारिक व्यक्ति कुनै शनिबारीय छुट्टिका दिनको फुर्सद परिवारका अन्य सदस्यहरूसँग दुःखसुख साटासाट गरेर बिताउन चाहन्छ, भन्ने कुराबाट नै कविताको आरम्भ गरिएको छ :

कति दिनदेखि बोल्लै नभ्याई छ
आज दिनभर बोलौंला
कति कुरा सुन्नु भन्नु छ
आजै मन खोलौंला
एक दिन विदा छ हप्ताको
मानौं यो एक सञ्जीवनी हो
कति उज्यालो शनिवार यो (पृ. १०४)

जीवनका अनेक जिम्मेवारीका कारण एकप्रकारले परिवारसँगै रहेर पनि परिवारबाट टाढा बनाउने, एक्लो तुल्याउने आजको अवस्थामा फुर्सदिलो आत्मीयता र दुःखसुख बाड्न मिल्ने साताको एक दिन शनिवारलाई कविले सञ्जीवनीको संज्ञा दिएका छन् । आफ्नै परिवारका सदस्यबाट बेखबर घच्चाघच्ची र भागदौडको जीवनलाई अन्धकार देख्ने कवि हृदय विदाको शनिवारलाई उज्यालो दिन देख्छन् । एक आपसमा आत्मीयता, दुःखसुख बाड्ने, सुन्नेसुनाउने काम मान्छेका लागि कति महत्त्वको हुन्छ भन्ने समेत यसबाट स्पष्ट भएको छ । कवितामा परिवारसँगै बिताउन पाउने विदाको दिनलाई पर्वको दिनजस्तो महत्त्व दिएको देखिन्छ । यसबाट मान्छेलाई आत्मीयता र आफ्नोपनको आवश्यकताको बोध गराउँछ । परन्तु मान्छे यान्त्रिक सफलताको स्वप्न बोकेर स्वयं यन्त्रबाट परिचालित बनिरहेको छ र मानवीय मूल्यको ह्रास हुँदै गैरहेको छ, भन्ने कुरा कवितामा अभिव्यञ्जित छ । मान्छेलाई शनिवारकै दिन पनि फुर्सद छैन । अनेक कामले ऊ व्यस्त छ । यन्त्रले नै मान्छेलाई यसरी व्यस्त बनाइरहेको छ भन्ने कुराको सन्दर्भ कवितामा यसप्रकार अभिव्यक्त भएको पाइन्छ :

हेछु, सेवा छोरी बेडमा छिन्
काखमा बसेको एच पी माथि
नरम औंला दौडाइरहेकी
एकाग्र भुकेकी उनलाई सोधें
नानी आज ता छुट्टी हैन ?
'बुबा यो अफिसको असाइन्मेन्ट
आजैको डेडलाइन छ' (पृ. १०५) ।

यो यान्त्रिक युगमा मान्छे विदाको दिन घरमा समेत अफिसियल काममा व्यस्त हुन्छ । अफिसमा गर्न नसकिएका र नभ्याइएका फाइलहरू मान्छे घरमा बोकेर आउछ र मध्य रातसम्म वा विदाका दिनमा समेत

घन्टौघन्टा कम्प्युटरमा बिताउँछ । उसलाई परिवारका लागि, आमाबुबा, पति पत्नी, छोराछोरी आदिकालागि समय छैन । यसले निश्चित आर्थिक उपार्जन पक्कै होला परन्तु मानवता, आत्मीयता, पारिवारिकता, बन्धुत्व यी सारा कुरालाई मान्छेले धीतो राखेको छ र वैयक्तिक जीवन बाचिरहेको छ । उसलाई यस्तो जीवन बाचन यन्त्रले, कम्प्युटरले सहयोग र प्रेरित गरिरहेको छ । त्यतिमात्र होइन नजानिदो तरिकाले बाध्य पारिरहेको छ, यन्त्रले मान्छेलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिएको छ र विस्तारै दास तुल्याइरहेको छ । यही कुरा कवितामा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

दिनभर परिवारसँग कुराकानी गरेर दुःखसुख आदानप्रदान गरेर बिताउने रहर पालेर मर्निङ वाकवाट घर फर्केको बाबु घरभित्र पस्दा पारिवारिक चहलपहल देख्दैन । कवि प्रौढोक्ति बाबु भन्छ :

...घरमा

मानिस भए त खलबल हुनुपर्ने

अथवा मधुरै होस् कोही

बोलिरहेको सुनिनु पर्ने

यत्रो सुनसान किन केही सुनिँदैन

कि त

आज घरमा कोही मानिस छैन ? (पृ. १०५) ।

घरको हरेक सदस्य आफ्नै कोठामा व्यस्त छ । आफ्नै काममा, कम्प्युटरमा गढेको छ । त्यसैले घर घरजस्तो छैन, चहलपहल छैन । कसैलाई अफिसको असाइन्मेन्ट तयार पार्नु छ त कसैलाई रिपोर्ट मेल नगरी बोल्ने फुर्सदसम्म छैन । कवितामा कवि प्रौढोक्ति बाबु ऋचा छोरीसँग भन्छ :

‘नानी आज सबैको बिदाको दिन

आज रमाइलो बात गर्नु होइन ? (पृ. १०६)

परन्तु जवाफमा छोरी भन्छे :

बुबा आज एउटा रिपोर्ट मेल नगरी

म बोल्न सक्तिनँ’ (पृ. १०६) ।

छोरीहरूको साथ नपाएपछिको ऐकान्तिक समयलाई बिताउन म पात्र कविप्रौढोक्ति बाबु पनि उही यन्त्रकै सहारा लिन पुग्छ । ऊ पनि आफ्नै काम आफ्नै जिम्मेवारी निभाउन, पाठ्यक्रम बनाउने नाममा आफू पनि कम्प्युटरसँगै दिन बिताउन थाल्छ । ऊ पनि लेनोभो लिएर किबोर्डमा भुल्न थाल्छ । यस्तो जीवनशैलीप्रति असन्तुष्ट कवि आफ्नो जीवनचर्या र पारिवापरिक अवस्थाप्रति अनुत्साहित अभिव्यक्ति दिन्छन् :

यो शून्यतामा, ठूलो निरवतामा

ससानो सुस्केराभैँ चले

कि-बोर्ड मात्र छुन, औँलासँग बोलिरहेका (पृ. १०६-१०७)

छोरीहरूका आफ्नै व्यस्तता र कम्प्युटरसँगको साथ, पिताको पाठ्यक्रम निर्माणको आफ्नै व्यस्तता र कम्प्युटरसँगको साथ मात्र होइन कविकी पत्नी अंजना समेत सेमिनारका निमित्त एस भिरेर निस्किएपछि घरका चारजना सदस्यमध्ये कसैसँग कसैका निमित्त शनिवारका दिन समेत समय नहुनु र सबैको साथी यन्त्रमात्र हुनुले कविताले वर्तमान समय र समाजमा मान्छेको जीवन कसरी क्रमशः साइबर सभ्यता र संस्कृतिप्रति अभ्यस्त हुँदै गइरहेको छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी क्रमशः यन्त्रसँगको आत्मीयता र सहकार्य तथा

मान्छेसँग, आफ्नै परिवारसँग बढ्दै गएको दुरीका कारण मानवीय आत्मीयता मर्दै गएको र मान्छे नजानिँदो ढङ्गले यान्त्रिक हुँदै गएको विषयलाई यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

मान्छेको बढ्दै गएको यान्त्रिक जीवनप्रति असन्तुष्ट कवि कसरी मान्छेको साथी, सहयात्री यन्त्र बनेको छ भन्ने कुराको प्रस्तुति यसरी गर्छन् :

यन्त्र छन् मानिससँग बोल्ने
आफ्ना गति छन्
जीवन छैन निर्जीव स्पीडहरू छन्
उनको असाइन्मेन्ट, उनको डेडलाइन
उनको सेमिनार, मेरो विघ्न हतार
घोप्टेर बोल्दैछु लेनोभसित
ऊ भन्छ : २५७० शब्द पुगेछन्
के स्पेलचेक पनि गर्नु पर्छ ?
मैले मौन स्वरमा यन्त्रलाई अनुरोध गरें
यसलाई त एपीए स्टाइलमा गर्दिनोस् (पृ. १०७) ।

यसरी आधुनिक मान्छेको उत्तरआधुनिक जीवनशैली दिनप्रतिदिन भावना, स्नेह, मानवताका दृष्टिले शिथिल बन्दै गएको अवस्थालाई कवितामा अभिव्यक्त गरिएको छ । मान्छेलाई मान्छेसँग बोल्ने फुर्सद छैन । उसको समय यन्त्रसँग खेलेर, कम्प्युटरसँग बोलेर बितिरहेको छ । मान्छे यसरी यन्त्रपरस्त बन्दै गएको कुराले कविलाई चिन्तित तुल्याएको छ । मान्छेसँग मान्छेका लागि समय नहुनु, मानवता मर्दै जानु, मान्छेको जीवनशैली यान्त्रिक बन्दै जानु कविका दृष्टिकोणमा चिन्ता र निराशाको विषय हो भन्ने देखिन्छ । दिनभर यन्त्रसँग भुल्नेहरू साँभ्र यन्त्रभैँ थाकेका हुन्छन् । फेरि पनि उनीहरूसँग आफन्तका लागि समय रहँदैन भने मान्छे आखिर कसका लागि यो भागदौड गरिरहेको छ ? यसप्रकारको ऐकान्तिकताले मान्छेलाई कस्तो आत्मसन्तुष्टि प्रदान गरिरहेको छ जसलाई आफ्नाआफन्तसँग बाँड्न सेयर गर्न समेत फुर्सद छैन भन्ने जिज्ञासा कविको रहेको देखिन्छ भने यसप्रकारको जीवनशैलीप्रति पर्याप्त असन्तुष्टि पनि देखिन्छ ।

यस्तो यान्त्रिक जीवनबाट दिक्क भएका कवि मान्छेको यो यान्त्रिक उत्पातको दौडधुपबाट एकछिनको विश्रामको कामना गर्दछन् तर आजको युगमा विश्राम कुनै एक मान्छेले चाहेर हुने कुरा होइन भन्ने पनि कविको बुझाइ रहेको छ । त्यसलाई नियन्त्रण गरेर सहज, स्वाभाविक र प्राकृतिक बनाउने शक्ति मात्र प्रकृतिसँग छ भन्ने कविको दृष्टिकोण रहेको छ । त्यो चाहे प्राकृतिक विपत्ति होस् वा दुर्घटना होस् त्यसैले नै मान्छेलाई आत्मीय तुल्याउँछ भन्ने भाव कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले कवि २०७२ वैशाख १२ र २९ गतेका त्रासद भूकम्पीय क्षणहरूलाई सम्झन्छन् । त्यो भयानक त्रासद घटनाभन्दा यान्त्रिक जीवनको एकलोपनलाई कविले अधिक त्रासद मान्दै बरु प्राकृतिक विपत्ति नै आए हुन्थ्यो भन्ने कामना गरेका छन् । २०७२ सालको भूकम्पका कारण मान्छेहरूले आआफ्ना जिम्मेवारी र व्यस्ततालाई भुलेर एक आपसमा भलाकुसारी गरेको विषयलाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

अस्ति २९ गते कसरी
आआफ्ना यन्त्र विसाएर रातदिन बोल्थौं
आज त्यस्तै एक झड्का आइदिए
केही समय भूकम्पको बात गथ्यौं होला,

... ..

यो संसार क्षणिक छ

यो मरिहत्ते गर्नु व्यर्थ छ

पनि भन्थ्यौं होला

सँगै चियाखाजा खान्थ्यौं होला (पृ. १०९)

यसप्रकार यस कविताले मान्छेको यान्त्रिक जीवनपद्धतिका कारण आफन्त बीचमा बह्दै गएको दुरीप्रति लक्षित गर्दै चिन्ता र निराशा व्यक्त गर्नुका साथै एकआपसमा आत्मीयता प्रकट गर्न सकिने, दुःखसुख बाड्न सकिने केही क्षण सँगै बिताउन पाइने/सकिने परम्परागत त्यस्तो जीवनशैलीको कामना गरेका छन् जहाँ मान्छे यान्त्रिक बन्दैन वा जहाँ मान्छेको जीवनमा यन्त्रको शासन र सत्ता छैन। कविले त्यस्तो जीवनको कामना गरेका छन्। यो कविता यान्त्रिक र साइबरग्रस्त जीवनप्रतिको दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्दै त्यसलाई कविले नकारात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने प्राकृतिक प्रकोपकै माध्यमबाट भए पनि त्यसप्रति मानवीय नियन्त्रणको कामना गरेका छन्।

निष्कर्ष

गोविन्दराज भट्टराई नेपाली साहित्यका उत्तरआधुनिक समालोचनाका अभियन्ता, उपन्यासकार, कवि निबन्धकारको रूपमा विशिष्ट परिचय बनाएका व्यक्ति हुन्। प्राध्यापन सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेर निरन्तर रूपमा नेपाली भाषासाहित्य तथा वाङ्मयको सेवामा लागिपरेका भट्टराईले विद्यार्थी कालबाट नै कविता लेख्न आरम्भ गरेका हुन्। २०३० र ४० को दशकमा कवितालेखनमा विशेष सक्रिय रहे पनि तत्कालीन समयका कविताहरू अप्रकाशित अवस्थामै रहेका छन्। उनको पहिलो कवितासङ्ग्रह *एक कल्प* हो भने दोस्रो कवितासङ्ग्रह *भूकम्प प्रार्थना* हो। यस दोस्रो सङ्ग्रहका १८ वटा कविताहरूमध्ये अन्तिम क्रममा रहेको कविता 'कि त आज घरमा कोही मानिस छैन ?' हो। यो कवितामा कविले विज्ञानको विकासले उत्कर्ष र त्यसले मान्छेमाथि गरेको नियन्त्रणका कारण मान्छे क्रमशः यान्त्रिक बन्दै गएको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेका छन्।

कविले यस कवितामा सातामा एक पटक आउने शनिबारको विदाका दिन समेत परिवारका लागि, आमाबाबा, छोराछोरी, श्रीमान्श्रीमती, घर परिवारका लागि, इष्टमित्रका लागि समय दिन नसक्ने अवस्थामा पुगेको मान्छे हर क्षण कम्प्युटरसँगै रहने, कम्प्युटरसँगै बोल्ने खेल्ने प्रवृत्तिबाट दिक्क बनेर मानव जीवनको चरम यान्त्रीकरणमाथि प्रकृतिको नियन्त्रण होस् भन्ने कामना गरेका छन्। कविले मान्छेको यस प्रकारको यान्त्रिक जीवन पद्धतिभन्दा प्राकृतिक प्रकोपकै माध्यमबाट प्राप्त भए पनि मान्छेमा एक अर्काप्रति आत्मीयता बढ्ने जीवन पद्धतिको अपेक्षा गरेका छन्। यसका लागि कविले २०७२ सालको भूकम्पलाई स्मरण गर्दै भूकम्पले गर्दा मान्छेले आफ्नो ल्यापटप बिसाएर एक आपसमा दुःखसुख बाडेको, सँगै बसेको सुतेको सन्दर्भले त्यो अवस्था मान्छेमा अधिक मानवीयताले भरिएको क्षणका रूपमा लिएका छन्। यसप्रकार यो कविता साइबर संस्कृतिलाई विषय बनाएर यस संस्कृतिले मान्छेमा क्रमशः मानवता, आत्मीयता, अपनत्व कमजोर बनाउँदै गएको समयका रूपमा प्रस्तुत गर्दै मान्छे नै यन्त्र नियन्त्रित हुने यान्त्रिक हुने युगभन्दा मान्छेले मान्छेलाई बुझ्ने, सम्झ्ने, समय दिने युग र समयलाई नै उत्तम ठहर गरेका छन्। यो साइबर संस्कृति र यसबाट विकसित सभ्यतालाई नकारात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको कविता हो। यन्त्रको विकासले मान्छेलाई जोड्न नसकेकोमात्र नभई मान्छेको सम्बन्धलाई तोडेर विस्तारै एकल्याउँदै लगेको कुरा कवितामा प्रस्तुत भएको छ। परिवारका सदस्यहरूमा एकअर्कोलाई समय दिने फुर्सद छैन। परिवारकै अर्को सदस्यका बारे जानकारी लिने फुर्सद छैन। एउटै घरको छानामुनि बसेर पनि सबै एकलाएकलै हुने अवस्थाको सिर्जना भएको छ। यस अवस्थाको सिर्जना

हुनुमा साइबरको विकास मुख्य कारक भएकोले कविले मान्छेको साइबरसँगको सम्बन्ध कमजोर बनाउने माध्यमका रूपमा प्राकृतिक प्रकोपलाई देखेका छन् । त्यसैले उनी भूकम्पजस्ता प्राकृतिक प्रकोपकै माध्यमबाट भए पनि मान्छेमान्छे बीचमा परिवारका सदस्यहरूका बीचमा अपनत्व सिर्जना हुने वातावरणको लागि कामना गर्दै साइबरलाई मान्छेको सम्बन्धमा दुरी ल्याउने मानवीय सम्बेदनालाई कमजोर बनाउने कारक मानेका छन् । अतः यस कविताले साइबरको विकासले मान्छेको सम्बन्ध र आत्मीयता कमजोर बन्दै गएकोले यसलाई मान्छेको अहितमा रहेको सन्दर्भलाई कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, ज्ञानु (२०७४). *साइबर सिद्धान्त, प्रयोग र अन्य समालोचना*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गैरे, शंकरप्रसाद (२०७४). 'साइबर साहित्यको अभिलेखमा रुकुको खोसिएको खुसी'. रुक्मागत शर्माकृत *खोसिएको खुसी*. पाल्पा : धवल पुस्तकालय ।
- पौड्याल, एकनारायण (२०७०). *समालोचनाको स्वरूप र पद्धति*. चितवन : विमर्श नेपाल ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. काठमाडौं : मोडर्न बुक ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०७१). *एक कल्प*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०७७). *भूकम्प प्रार्थना*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।